

Salima RUSTAMIY

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti

kafedrası dotsenti

filologiya fanlari doktori

s.rustamiy@iia.uz

AYRIM LAFZIY SAN'ATLAR

TAVSIFI

О НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ПРИЕМАХ РЕЧИ

ABOUT SOME ENUNCIATIVE ARTS OF SPEECH

Badiiy vositalar tilda mavjud bo'lgan fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlardan kelib chiqib, tilshunoslik hodisalari asosida amalga oshadi. Tillarning o'zaro umumiy xususiyatlari bo'lgani kabi bir-biridan farq qiluvchi o'ziga xos jihatlari ham mavjud. Shunga ko'ra barcha tillar uchun xos bo'lgan badiiy san'atlar bilan bir qatorda ayrim tillar uchun xos bo'lmagan san'atlar ham bor. Mazkur maqolada arab tili uchun xos bo'lgan lafziy san'atlar tavsiflangan.

Tayanch iboralar: *balog'at ilmi, badiiy san'atlar, kalom, lafziy san'atlar, saj', tajnis, tarse', tavze', e'not.*

Художественные приёмы образуются на основе языковых явлений на базе имеющих в языке фонетических, морфологических, лексических и синтаксических особенностей. Между языками существует общие и отличительных друг от друга аспекты. Соответственно, наряду с художественными приёмами, которые существуют на всех языках, есть также приёмы, которое не характерны для некоторых языков. В данной статье описываются фонетические приёмы, которые характерны для арабского языка.

Ключевые слова: *наука о балладе, художественные приёмы, фраза, фонетические приёмы, рифмованная фраза, tajnis, tarse', tavze', e'not.*

Artistic techniques are formed on the basis of linguistic phenomena, thanks to the phonetic, morphological, lexical and syntactic features in the language. There are common and distinctive aspects between languages. Accordingly, along with literary arts that exist in all languages, there are exist techniques that are not typical for some languages. This article describes the enunciative arts that are typical for the Arabic language.

Keywords: *science of balagha, literary arts, phrase, enunciative arts, rhymed phrase, tajnis, tarse', tavze', e'not.*

Badiiy nutqni anglashning muhim omillaridan biri uning lingvostilistik va lingvopoetik tahlilini amalga oshirishdir. Bunday tahlilning asosini badiiy vositalar tashkil qiladi. O'rta asr olimlari nutq shakliga xizmat qiluvchi va ma'noga xizmat qiluvchi badiiy vositalarni ajratib ko'rsatib berganlar va ularning mohiyatini aniq bayon qilganlar. Lekin balog'at ilmining maqsadi kalom tuzish masalasiga grammatik yondashuv bo'lmagan uchun badiiy vositalarning gapdagi grammatik vazifalari alohida ko'rsatilmagan.

Kalomga husn beruvchi badiiy vositalarning hosil bo'lishi, albatta, tilda mavjud bo'lgan fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlardan kelib chiqib, shu tilda ro'y berishi mumkin bo'lgan tilshunoslik hodisalari chegarasida amalga oshadi. Tillarning o'zaro umumiy xususiyatlari bo'lgani kabi bir-biridan farq qiluvchi o'ziga xos jihatlari ham mavjud. Shunga ko'ra barcha tillarda faol bo'lgan badiiy san'atlar bilan bir qatorda ayrim tillar uchun faol bo'lmagan san'atlar bor. Mazkur maqolada fonetik vositalarning arab tili uchun faol bo'lgan turlari tavsifi amalga oshirilgan.

Saj'. Tovushdoshlikning o'zi bir necha ko'rinishlarga ega bo'lib, bular nutqqa turli miqdor va darajada husn bag'ishlaydi. Bularning eng husndori va eng ko'p foydalaniladigani so'z oxiridagi tovushdoshlik bo'lib, bundan so'z ustalari tomonidan nazmda qofiya va nasrda saj' yasaladi [11:15]. Masalan: xalq bularning tovushdoshligini hisobga olib *من جَدَّ وجد؛ الكذب داء و الصدق شفاء؛ لا* kabi saj'li maqollarni yaratgan.

سَجَّ (saj') so'zi arabcha *سَجَّ (g'uv-g'uvlamoq)* (kaptarlarga nisbatan); qofiyali nasrda yozmoq) fe'lining masdaridir. Sakkokiy saj'ga shunday ta'rif beradi: *السجع يكون في النثر، كالقافية في الشعر كقولك ما أبعد* beradi: *ما أبعد (saj') nasrda xuddi she'rdagi qofiya kabi bo'ladi).*

Balog'at ilmida saj'ning hosil bo'lishi uchun aynan tovushlar mutanosibligi zarur shart ekani hisobga olinib, badi' ilmining lafziy san'atlari [18:308] qatorida o'rganiladi. Chunki saj'da so'zning tovush jihati e'tiborga olinadi, ma'nosi esa saj' san'ati hosil qilishda ishtirok etmaydi, ammo ayni vaqtda ma'no e'tiboriga ko'ra hosil bo'luvchi tavriya, tiboq, muqobala, husnu-t-talil va boshqa

san'atlardan biri yoki bir yo'la bir nechtasining hosil bo'lishida qatnashadi.

Saj' haqida Burhoniddin Atoulloh Mahmud Husayniy o'zining «Badoyi'u-s-sanoyi'» asarida «Arabiyat ahlining bir toifasi nazdida nasrg'a xosdur va bu toifa saj'ni nasr fosilalarining oxirg'i harfta muvofiqlig'idin iborat deb bilipturlar. Fosiladan murod ul so'zdirkim, aning tufaylidin kalom qarirlari, ya'ni bo'laklari bir-biridin ayrilib turg'ay. Bu san'atta, qarda zikr etilmasun, oxirg'i harftin murod so'z o'zagidagi qofiya raviysi yanglig' amalda bo'lg'an oxirg'i harf yoki o'shul harfqa o'xshash o'zga bir harftur» deydi [1:62]. Bu ta'riflar saj' san'ati faqat so'zlardagi tovushlar mutanosibligi orqaligina amalga oshishini ko'rsatadi.

Atoulloh Husayniy «Miftoh» sohibi, saj', ya'ni nasr bo'laklari oxiridag'i so'zlar she'rdag'i qofiya kibidur deptur. Ravshan va mashhuri ham aning ushbu qavlidur» deb Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiyning ta'rifiga ishora qiladi va saj'ning ta'rifida ixtilof bo'lg'anidek, uning turlarini aniqlashda ham ixtilof borligini ta'kidlab shunday deydi: «Bir toyifa derkim, aning nav'lari uchdur: saj'-i mutavoziy, saj'-i mutarraf, tarsi'. Bu toifa tarsi'ni alohida san'at deb bilmaslar va ani nasrg'a xos deb bilurlar. Ikkinchi bir toifa derkim, tarsi' saj' nav'laridin emastur, ul alohida san'attur va aning uchunchi nav'i saj'i mutavozindur» [1:62].

Lekin ko'pchilik sharq filologlari saj'ni Atoulloh Xusayniy tasnifiga mos ravishda uch, ya'ni mutavoziy, mutarraf, mutavozin turlarga bo'ladilar. Jumladan, XV asrda yashagan Shayx Ahmad Taroziy badiiy san'atlarga bag'ishlangan «Fununu-l-balog'a» [2] asarida saj'ni nazmga nisbatan qo'llaydi va Husayniyy tasnifiga mos keluvchi saj'u-l-muvozana, ya'ni mutavozin, saj'u-l-mutavoziy va saj'u-t-tarafa, ya'ni mutarraf turlarga ajratadi.

«Saj'-i mutavoziy ohangdosh raviydosh lafzdoshlikdan ibo-rat» [10:99], ya'ni saj' hosil qilayotgan so'zlar ham vaznda, ham tovushlarda o'zaro mutanosiblikka ega bo'ladi. Masalan, «qalam» bilan «alam», «jur'at» bilan «sur'at» singari. Haririy maqomasidan misol:

طوحت بي طوايح الزمن إلى صنعاء اليمن (Zamon oqimi meni Yaman Sanasiga olib ketdi) [12:72].

تبا لك من خريج مارق و تلميذ سارق (Sendek itoatsiz shogirdga va o'g'ri o'quvchiga la'nat bo'lsin) [12:62].

Bu misollarda الزمن va سارق so'zlari saj'-i mutavoziy hosil qilgan.

«Saj'-i mutarraf nobo'g'indosh raviydosh lafzdoshlikdan iborat, ya'ni so'zlar vaznda va tovushlar sonida farq qiladi, lekin oxirgi harflari o'zaro mos bo'ladi» [10:99]. Masalan: «hol» bilan «ahvol», «nas» bilan «miras» kabi.

ان سلاح الناس كلهم الحديد و سلاحكم الادعية و التوحيد (Barcha odamlarning quroli temirdan, sizning qurolingiz esa da'vat etish va birlashishdir) [12:63].

Bu misolda الحديد bilan التوحيد so'zlari saj'-i mutarraf hosil qilgan.

«Saj'-i mutavozin yangroqdosh ohangdosh lafzdoshlikdan iborat, ya'ni saj' hosil qilayotgan so'zlar vaznda mutanosib, lekin tovushda farqli bo'ladi» [10:99]. Masalan: «nazm» bilan «nasr», «nosir» bilan «sodiq», «qallob» bilan «dallol» kabi.

تودى الناطق والصامت (Notiq ham, somit ham nobud bo'ldi) [12:63].

Bu misolda الناطق bilan الصامت so'zlari saj'-i mutavozin hosil qilgan.

Shuni ham ta'kidlash joizki, o'rta asrlardan boshlab hozirga qadar ko'pchilik ajam olimlari Sakkokiyning saj'ga bergan ta'rifini qabul qilgan bo'lsalar-da, unga o'z munosabatlarini bildirib, takomillashtirishga harakat qilganlar ham bor. Shuning uchun bu saj'ning ta'rifi masalasida xilma-xillik vujudga kelgan [Qarang: 13:13-15], masalan: «Saj' lug'atta qumrining sayrashini va islohdagi jumladagi so'zlarning vaznda bir xil bo'lishini ifodalaydi» (Husayin Voiz Koshifiy), «saj'... ikki jumla oxiridagi ikki so'zning tengligidan iborat» (G'iyosiddin bin Jaloliddin), «...so'zlovchi o'z gapida yo vaznda, yo harfiy raviyda, yoki har ikkisida bir-biriga o'xshagan so'z keltiradi» («Abduqahhor bin Ishoq») va h.k.; hozirgi Eron va Turkiya adabiyotshunoslari orasida, masalan: «...saj' hamvazn bo'lmagan, ammo qofiyalangan so'zlardan iboratdir» (Habibullo Omuzgor va b.), «...yozuvchi yoki so'zlovchi o'z gapida vazn yo so'nggi harfda, yo har ikkalasida mos so'zlarni keltiradilar» (Do'iy Javod), «Saj' kalomi mansurda ikki fosilaning oxirlarining harfi vohid uzra kelmisina derlar».

Saj'ning ta'rifi va turlari hamda xususiyatlarini sinchkovlik bilan tadqiq qilgan B. Sarimsoqov «Saj' o'z xususiyatlari jihatidan ma'noviy-lafziy san'at hisoblanadi. Chunki u muayyan asardagi mazmunni yorqin ifodalabgina qolmay, balki nozik so'z o'yinlari, ifodaning ohangdorligini

ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi» [13:12] fikri bilan saj'ga bo'lgan an'anaviy yondashuvni o'zgartiradi.

O'zbek arabshunosi M. Saydumarov [12] o'zining Haririy maqomalariga bag'ishlangan tadqiqotida saj' san'atining badiiy xususiyatlari, saj'ning tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlarini tahlil qiladi.

B.Sarimsoqovning saj'ga munosabati, M.Saydumarovning saj'ga «tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlari» jihatdan yondashuvi, bu san'at hozirgi zamon o'zbek adabiyotida «o'zbek folklori va yozma adabiyotidagi saj' quruq shakli bezak bo'lmay, balki muhim g'oyaviy estetik vazifa bajaruvchi san'at hisoblanadi» [7:51] mezoniga asoslanganini ko'rish mumkin.

Lekin arab tilida saj' badiiylik hosil qilishda faqat fonetik vosita hisoblanadi.

Tajnis. Tovushdoshlikni talab qiluvchi san'atlardan yana biri jinosdir.

التجنيس (tajnis) deb ham yuritiladi. «Jinos»ning lug'aviy ma'nosi jinsdoshlikdir. Uning istilohdagi ta'rifi shunday:

الجناس أن يتشابه اللفظان في النطق و يختلف في المعنى

Badi' ilmida talaffuzda o'xshash bo'lib, ma'no jihatdan farq qiladigan ikki so'z jinosni tashkil qiladi, ya'ni bu tushunchaga «paronim va omonimlarga asoslangan badiiy tasvir vositalari mujassamlashgan» [14:52].

Jinos so'zlardagi tovushlarning mosligiga va imlosiga ko'ra bir necha turga bo'linadi. Uning «Talxisu-l-miftoh» [15:35b] asariga ko'ra quyidagi turlari mavjud:

التجنيس التام (jinosu-t-tomm). U (at-tajnisu-t-tomm) va التجنيس التصريح (at-tajnisu-t-tasrih) deb ham yuritiladi [10: 37]. Bunda ikki so'z to'rt jihatdan, ya'ni tovushlarning turi, shakli, soni va tartibiga ko'ra mos keladi, lekin ma'no jihatdan farq qiladi [18:265; 17:363]. Bu haqda Atoulloh Husayniyning yanada aniq ta'rifi bor, ya'ni tajnis-i-tomm turli ma'noli so'zlar talaffuz jihatdan to'la mos keladi, ya'ni ulardagi harflarning soni, turi va tartibi, shakli, qisqa unlilari va unlisiz undoshlari, undoshlarning ikkilanishi va yakkalanishi, unlilarning cho'ziq va qisqa talaffuzi bir xil bo'ladi [1:39, 294]. Bunday so'zlar tilshunoslik nuqtai nazaridan omonimlarga to'g'ri keladi. Omonimlar orqali jinosning mumosil, mustavfiy turlari hosil qilinadi.

المماثل (al-mumosil)da jinos hosil qilayotgan so'zlar bir xil so'z turkumiga xos, ya'ni yoki

faqat ism, yoki faqat fe'l, yoki faqat harf bo'lishi kerak. «Talxisu-l-miftoh»da keltirilgan misol: ساعة (qiyomat kuni) - ساعة (vaqt).

المستوفي (al-mustavfiy) so'zlari ikki xil so'z turkumiga xos bo'lgan jinos. Masalan, يحيى «hayot» so'zining fe'li, يحيى ism:

وَسَمَّيْتُهُ يَحْيَى لِيَحْيَا فَلَمْ يَكُنْ إِلَى رَدِّ أَمْرِ اللَّهِ فِيهِ سَبِيلٌ

[18:263].

(Alloh yo'lida hech qachon Uning amriga qarshi bormay yashasin deb uni Yahyo deb atadim).

جناس التركيب (jinosu-t-tarkib) lafzlardan biri birikmadan iborat bo'ladi. U quyidagi ikki turga bo'linadi:

المتشابه (al-mutashobih) har ikki lafz yozuvda bir xil shaklga ega bo'ladi. Masalan: ذاهبة - ذاهبة

المفروق (al-mafruq) har ikki lafz yozuvda turli shaklga ega bo'ladi. Masalan:

so'zlari: (لا) جام لنا - جاملنا

كلكم قد أخذ الجام ولا جام لنا ما الذي ضرَّ مديرَ الجام لو

جاملنا. [16:97].

المحرّف (al-muharraf) lafzlarning qisqa unlilari va unlisiz undoshlari, undoshlarning ikkilanishi va yakkalanishi, unlilarning cho'ziq va qisqa talaffuzi turlicha bo'ladi [1:39-40]. Masalan:

الناقص (an-noqis) so'zlardagi harflar soniga ko'ra farq qiladi. Bunday jinos uch turlidir:

1. So'z boshida bitta harf ortiq bo'ladi. Masalan: ساق مساق so'zlaridagi kabi.

أنست من قلبي القساوة حين حلت ساوة.

(Men Savaga kelganimda yuragim siqilganini sezdim) [12:54].

Misolda so'zi qساوة so'ziga nisbatan [q] tovushining ortiqqligi bilan farq qiladi.

2. So'z o'rtasida bitta harf ortiq bo'ladi. Masalan: جدّ - جهد;

كان الله ولا مكان وهو الآن على ما كان [5]

bo'lgan, biror makon bo'lmagan, U hozir oldin (qanday bo'lsa o'shandaydir) ما كان - مكان

3. So'z oxirida bitta harf ortiq bo'ladi. Bu turni mutarraf deb ham ataydilar. Masalan: عواصٍ عواصم so'zlaridagi [m] kabi.

و شرر شر الحسود و انتياب النواب السود

(Yomon hasadning eng kuchlisi keldi, oq (yaxshilik) o'rniga qora (yomonlik) navbatni oldi) [12:61]. Bu misolda شر va شر so'zlari mutarrafning uchinchi turini, حسود so'zi so'zlari birinchi turini hosil qilgan.

«Talxisu-l-miftoh»da noqis jinosning uchinchi turi haqida so'zning ortiq harflari bittadan ko'p bo'lsa, muzayyal deb atovchilar ham borligi aytib o'tilgan. Masalan: الجوى - الجوى.

Atoulloh Husayniy tajnis-i-noqis haqida uni tajnis-i muxtalif va tajnis-i muharraf[1:39]] deb ham atalishini ta'kidlaydi va «Tal-xisu-l-miftoh» bo'yicha muharraf jinosga mos keluvchi ta'rifni tajnis-i-noqis nomi bilan keltiradi. «Talxisu-l-miftoh»da noqis jinosga mos keluvchi ta'rif esa «Badoyi'u-s-sanoyi»da tajnis-i-muzayyalga to'g'ri keladi. Bu ma'lumot ba'zi tasniflarda jinosning «noqis» va «muharraf» atamallari bir-biridan farqlanmaganini va olimlar o'rtasida noqis, muharraf va muzayyal jinoslar ta'rif-larida chalkashliklar borligini ko'rsatadi [1:39].

(al-mudori') jinos hosil qilayotgan lafzlardagi tovushlardan biri orasida farq bo'ladi va bu farq qiluvchi tovushlarning maxraji o'zaro yaqin bo'lishi shart. Jinosning bu turida evfoniya [14:54; 8:340] hodisasi kuzatiladi. Mudori' jinos farq qiluvchi tovushlarning so'zdagi o'rniga ko'ra uch turli bo'ladi: so'z boshidagi farq, masalan: (دامس - طامس) ليل دامس و طريق طامس.

So'z o'rtasidagi farq, masalan: (ينهنون - يننون) هم ينهنون عنه و يننون عنه
كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ مِنْ بَيْتِهِ قَالَ: «بِسْمِ اللَّهِ، تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ، وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَضِلَّ أَوْ أَضَلَّ، أَوْ أَزِلَّ أَوْ أُزَلَ، أَوْ أَظْلِمَ أَوْ أُظْلِمَ، أَوْ أَجْهَلَ أَوْ يُجْهَلَ عَلَيَّ».

(Rasululloh (s.a.v.) uylaridan chiqayotgan vaqtda: «Allohgga tavakkal qilib, Uning nomi bilan chiqaman. Gunohdan saqlanishga bo'lgan quvvat ham, toat qilishga bo'lgan toqat ham faqatgina Allohdir. Ey Rabbim, adashishdan yoki adashtirilishdan yoki toyilishdan yoki toyiltirilishdan, zulm qilishdan yoki mazlum bo'lishdan, johillik qilishdan yoki menga johillik qilinishidan O'zingdan panoh so'rayman», der edilar»). (أُزِلَّ - أَضِلَّ) so'zlarida [d] va [z] tovushlarining maxrajilari yaqin.

Hadisda keltirilgan duoda Rasululloh (s.a.v.) ning nutqlaridagi fasohat va balog'atni ko'rish mumkin.

أَرَى أُمَّ سَهْلٍ مَا تَزَالُ تَقْجَعُ تَلُومُ وَمَا أَثَرِي عِلَامٌ تَوَجَّعُ. [4].

(Past ketib, kasal qilishda, azob berishda davom etayotgan Ummu Sahl ni ko'ryapman, azoblayotgan alamni bilmayapman). فَجَّعُ - فَجَّعُ.

So'z oxiridagi farq, masalan: الخيل - الخير.

ايها السادر في غلوايه السادل في خيالاته.

(Ey, haddidan oshganini bilmagan,

Ey, qaysarlik to'nini kiygan) [12:61].

Bu baytda لسادر va لسادل so'zlari oxiridagi maxraji bir-biriga yaqin [r] va [l] tovushlari bilan mudori' tajnis hosil qilgan.

اللاحق (al-lohiq) mudori' kabi jinos hosil qilayotgan lafzlardagi tovushlardan biri orasida farq bo'ladi. Lekin bu tovushlarning mahraji yaqin bo'lmaydi. Bu turdagi jinos ham uch turli bo'ladi:

so'z boshidagi farq, masalan: همزة لمزة;

so'z o'rtasidagi farq, masalan: تفرحون تمرحون;

اللَّهُمَّ بِكَ أَصُولُ وَبِكَ أَحُولُ وَبِكَ أَسِيرُ (Allohim! Sening madading ila himmatlanaman, Sening madading ila gunohdan tiyilaman, Sening madading ila safarga chiqaman). أَصُولُ أَصُولُ so'zlaridagi [h] va [s] tovushlarining maxrajilari uzoq.

so'z oxiridagi farq, masalan: أمر - أمن.
عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ أَيُّ الْحَجِّ أَفْضَلُ؟ قَالَ: الْعَجُّ وَالنَّجُّ.

(Abu Bakr Siddiq (r.a.)dan rivoyat qilinadi: «Nabiy (s.a.v.)dan qaysi haj afzaldir?» deb so'radilar. U zot: «Baland ovozda talbiya aytilgani va qon oqizilgani», dedilar) الْعَجُّ va النَّجُّ so'zlari tajnis.

Ma'lum bo'lganidek, jinosning mudori' va lohiq turlari paronim so'zlar vositasida hosil qilinadi.

التجنيس القلب (tajnis-i-qalb) Atoulloh Husayniy ma'lumotiga ko'ra bu xil jinos tajnis-i-aks deb ham yuritiladi va ayrim olimlardan tashqari «Miftoh» sohibi, barcha arab arboblari va ajam shoirlari tajnis-i-qalbni tajnis turi deb hisoblamaydilar va uni xat san'ati hisoblanangan qalb san'atiga kiritadilar [1:45].

(tajnis-i-muzdavaj) ketma-ket kelgan so'zlar ham o'zaro jinos hosil qiladi [17:364]. Bu san'at juftlash san'ati bo'lib, uning yana «tazmin-i muzdavaj» التزمين المزوج va الإزدواج «izdivoj» nomlari ham bor [10:35]. U mukarrar, muraddad deb ham ataladi. Tajnis-i-muzdavaj ham to'liq, ham to'liq bo'lmagan jinoslar orasida hosil bo'ladi. Masalan, Abu Nuvas aytadi:

عَبَّاسُ عَبَّاسٍ إِذَا احْتَدَمَ الْوُغَى وَ الْفَضْلُ فَضْلٌ وَ الرَّبِيعُ رَبِيعٌ [18,266].

Jang alanga olsa bas, xo'mrayib olar Abbos,) al-Fazl (Ibnu-r-Rabi') fazilatlidir, ar-Rabi' ibn (Yunus unib-o'suvchidir

Bu misoldagi عباس so'zlari o'zaro, فضل so'zlari o'zaro va ربيع so'zlari ham o'zaro to'liq izdivojni hosil qilgan.

Yana bir misol, Abu Tammom aytadi: يَمُوتُونَ مِنْ أَيْدٍ عَوَاصٍ عَوَاصِمٍ تَصُولُ بِأَسْيَافٍ قَوَاضٍ قَوَاضِبٍ.

Bu baytdagi عواصم va عواص so'zlari o'zaro, قواضب va قواض so'zlari o'zaro to'liq bo'lmagan izdivojni hosil qilgan.

Bu san'at arab balog'atida tajnis tarkibiga kiritilgan, boshqa adabiyotlarda alohida san'at hisoblanadi.

Tarse'. Tarse' (الترصيع) san'ati, arab olimlari fikricha, nazm yoki nasrdagi ikki bo'lak kalomning bir bo'lagidagi har bir lafz ikkinchi bo'lagidagi unga muqobil lafz bilan vaznda teng bo'ladi va oxirgi harfda mos yoki yaqin bo'ladi. «Al-Mu'jam al-vasit»da tarsi'ning *إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ* [Albatta ularning qaytishi Bizgadidir. So'ngra, albatta, ularning hisob-kitobi ham Bizdadir. (G'oshiya 88/25-26)] misoli bilan keltirilgan ta'rifi: *الترصيع نوع من أنواع البديع، وهو أن تكون الألفاظ مستوية الأوزان متفقة الأعجاز كقوله تعالى إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ.*

Bu misolda tarse': *إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ* va *إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ*.

Ajam shoirlarining fikricha, oxirgi harflar ham mos bo'lishi kerak.

Tarsi' lug'atta oltun, kumushga javohirni o'rnatmoqni ayturlar. Va istiloh birla tarse' ul bo'lurkim, har kalimakim, avvalgi misra'da kelur, so'nggi misra'ning har kalimasin o'z kalimalarining muqobalasinda kelturub, vazn birla muofiq va lafz birla muttafiqlar va oxir harf birla muttahid qilurlar [1:35], netokkim, Kalomi majidu furqoni hamidta kelibtur:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ

(Yaxshilar jannatiydurlar, buzuqlar do'zaxiy) [3:84].

Tarsi'da tovushlar mosligiga talab kuchli bo'ladi.

Tavzi'. Tavzi' (توضيع) «Tavze'» so'zi «ulashish», «tarqatish» ma'nolariga ega.

«Mazkur san'atda bir xil tovushni barcha so'zlarga ulashib chiqishni nazarda tutib «tavze'» deb ataganlar. Bu san'atni «tovushdoshlik» deb atasak bo'ladi» [9:8].

«Tavzi' shunday san'atki, bunda shoir yoki umuman so'zlovchi o'z fikrini ifodalash uchun yangroqdosh, ya'ni bir xil yangroq tovushga ega bo'lgan so'zlardan foydalanadi. Masalan, arabchada *إِنْ كُنْتَ كُتُوبًا فَكُنْ ذُكُورًا* turkiyda «Toqatim toq o'ldi to bo'ldim talabgoring sening» misraida «t» bilan boshlangan so'zlardan «Jahon jonon jamolingga tasadduq» misraida «j» bilan boshlangan so'zlardan foydalanib tavzi' vujudga keltirgan.

Hamma holatlarda ham mazkur san'atdan to'g'ri foydalanilgan, chunki yangroqdoshlik tufayli ma'noga zarar yetkazilmagan» [10:34].

E'not. E'not tovushdoshlikka asoslangan badiiy san'atlardan biridir. Bu atama arabcha

إِغْنَتْ fe'lining masdari bo'lib, «qiyin holga solish», «qiyinab qo'yish» ma'nolariga ega. Atoulloh Husayniy uning «tazyiq», «tashdid» va «iltizom-i luzum mo lo yalzam» deb ham yuritilishi va bu nomlarning eng so'nggisi mashhur ekanini ta'kidlab o'tadi [1:102].

E'not lafzda yanada ortiqroq go'zallik hosil qilish uchun qo'llanadi. Arab balog'ati olimlaridan «Miftohu-l-'ulum» («Ilmlar kali-ti») muallifi Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy (555/1160-626/1229) va «Talxisu-l-Miftoh» («Miftoh»ga qisqartma) asari muallifi Jaloliddin Muhammad bin Abdurrahmon Qazviniyning (v.e. 739/1339) [1:102-103] fikriga ko'ra e'not saj'yoki qofiyada raviydan oldin zarur deb hisoblanmasa ham bir yoki bir necha maxsus harakat yoki muayyan harf keltirish bilan hosil qilinadi.

Rashid-i Vatvot shunday ta'rif beradi:

يكون بأن يتكلف الكاتب أو الشاعر شيئاً ليزين به كلامه، ولا يكون هذا الشيء لازماً، ويستقيم الكلام ويتم بدونه، كأن يلتزم في آخر الأسجاع أو آخر الأبيات حرفاً قبل حرف الروي أو الرديف، بحيث إذا لم يلتزم لم يكن هنا لك ضرر من ذلك، لأن غرضه من التزامه لم يكن إلا لتتميق الكلام وترينه. [16:119]

(Bu shunday san'atki, uni kotib yoki shoir zarur bo'lmasa ham kalomni bezash uchun qo'llaydi. Kalom usiz ham tugal bo'ladi. U xuddi saj'ning oxiri va baytlar so'nggidagi raviy yoki radif tovush (harf)lardan oldin qo'yiladigan harflar kabi bo'ladi. Uni qo'llamasang ham zarari yo'q, chunki uni qo'llashdan maqsad kalomga zeb berishdan boshqa narsa emas).

Va davom etadi: *عتاب* so'zlaridagi [t] va *عتاب* so'zlaridagi [q]. *عتاب* so'ziga so'zining qofiya qilinishi o'rinli, *عتاب* va *عتاب* so'zlarida ham shunday. Lekin kalomni yanada go'zal va jozibali bo'lishi uchun [t] ga iltizom qilingan *عتاب* va [q] ga iltizom qilingan *عتاب* juftliklar tanlanadi.

Qur'ondan quyidagi misol keltiriladi: *فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ* [Ammo yetimga qahr qilma. Va, ammo, «soil»ga zajr qilma (MS 93/9-10)]. Bu yerda *تَقْهَرْ* va *تَنْهَرْ* so'zlaridagi [h] e'notdir.

Fosihlar gapidan misol: *وجهه وسيم وفصله* (Yuzi go'zal, fazilati yuksak) *جسيم* va *وسيم* so'zlaridagi [s] e'not. Bu misolda raviy [m] tovush (harf)idir. Ayrim olimlar raviydan oldin kelgan ikki [a], [i] va [s] ni iltizom qilingan desalar, boshqa toifalari [i]ni iltizom deb hisoblamaganlar. Bu yerda [s] ning iltizomligi uning qofiya uchun shart emasligida va «كريم»ga «وسيم» ham qofiya bo'la olishidadir. «جسيم» va «وسيم»ning qofiyasida

ehtiyojdan ko'ra ortiq holat vujudga kelgan va bu har ikki so'zda [s] larning mos kelganidadir.

Shuningdek, Atoulloh Husayniy aslida lozim bo'lmagan ketma-ket kelgan ikki harf orqali e'not hosil qilinishi mumkinligini ham ta'kidlaydi. Masalan: buni «hoyil» va «moyil», «zoyil» so'zlarida qofiya uchun zarur bo'lmasa ham, raviydan oldin keltirilgan [o] va [y] tovush (harf) larida ko'rish mumkin.

U shunday deydi: «...raviy oldida (aslida) lozim bo'lmagan ikki harf iltizom qilinibdur va alar [o] va [y]dur, chunki agar «dil» va «qotil» so'zlarin «moyil» va «zoyil» so'zlari bila qofiya qilinsa, joyizdur» [1:103].

Atoulloh Husayniy e'not haqida ma'lumot berar ekan, Sharaf Romiyning boshqa olimlar kabi fikrini va uning quyidagi misollarini keltirib o'tadi: «sharob», «shabob», «shitob»dagi [sh], «tashrif», «ta'rif», «tasrif»dagi [t] va [r] luzum mo lo yalzamdir [1:103].

E'not ayrim olimlar tomonidan «iltizom» deb ham yuritiladi. Lekin u baytda tovushning emas, balki so'zning qofiyadan boshqa o'rinlarda qaytarilishidan hosil bo'ladi [10,53].

Ba'zi olimlar iltizomni alohida san'at hisoblaydilar.

E'not mumtoz shoirlar asarlarini bezab kelgan badiiy san'at turlaridan biri bo'lib, hosil qilishdagi o'ziga xos murakkabliklar uni tajnis kabi keng qo'llanishiga monelik qiladi.

Yaqin va O'rta Sharq xalqlari og'zaki ijodi hamda adabiyotiga xos fonetik san'atlar fikrni ravon, ohangdor ifodalashda, o'quvchi va tinglovchiga emotsional zavq berishda, tasvir va ayrim holatlarning yodda qolishini osonlashtirishda ahamiyati katta.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. –Т.: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
2. Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. А.Ҳайитметов нашрга тайёрлаган. –Т.: Хази́на, 1996. http://fkr.uz/blog/Sharq_mumtoz_poetikasi_Birinchi_kitob/15679.html
3. Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил 18 март.
4. <http://arabicmegalibrary.com/pages-6679-11-131.html>
5. <http://www.ahlalhdeth.com/vb/showthread.php?t=210859>
6. Исламов, З. М. (2014). Сочинение «золотые ожерелья» и его влияние на развитие литературы народов востока. Социосфера, (2), 66-68.
7. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги –Т.: Zarqalam, 2006.
8. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. –М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.
9. Рустамов А. Қофия нима? –Т.: Фан, 1976.
10. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т.: Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
11. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: Ёш гвардия. 1987.
12. Сайдумаров М. Ҳаририй мақомалари. –Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
13. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. –Т.: Фан, 1978.
14. Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика. (Аруз, қофия, бадийят илми истилоҳлари тарихига оид). –Т., 2001.
15. جاتقملا صيخلت. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi, № 514.
16. دیھاربا تمجرت. رعشلا قناقدی فرحسلا قنادد. طاوطو نیدلا دبشر. 2009, ط 2, ترهاقلا, تمجرتللی موقلا زکرملا, یبراولشلا نیمأ م.
17. ضرورعلاو تغلابلا و دعاوقلا و بارعلا ی فدجنملا. مساسج لاصد. رشنلا و تعابطلا دئارلا راد.
18. ی ناعملا. نایبلا. تخضاولا تغلابلا. نیمأ ی فطصم, مرجأ یء. ترهاقلا. عیدبلا. 1999.